

Bronec, Jiří

Typologie cizojazyčného lexika z hlediska jeho minimalizace

In: Bronec, Jiří. *K lingvodidaktické typologii cizojazyčného lexika*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1982, pp. 66-80

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121814>

Access Date: 26. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VI

TYPOLOGIE CIZOJAZYČNÉHO LEXIKA Z HLEDISKA JEHO MINIMALIZACE

Doposud jsme věnovali největší pozornost chybným projevům při osvojování cizojazyčného lexika. Pro jeho typologii jsou však neméně důležité i ty práce, jejichž autoři se zamýšlejí nad výběrem lexika, poněvadž slovní zásobu každého jazyka si lze osvojit jen v jistém omezeném rozsahu. Při určování těchto lexikálních minim je nutné stanovit určitá kritéria výběru. Klasifikace těchto kritérií může být koncipována různě, sama minimalizace jazykové učební látky je však vždy záležitostí především didaktickou. Minimalizace je nezbytným prostředkem k zefektivnění výuky cizích jazyků.

Následující námi uvedené dělení kritérií považujeme za vhodnější než dělení jiná. Např. V. D. Arakin a kol. podřizují základní principy výběru (schopnost lexikální jednotky vcházet do hojných slovních spojení, jejich neutrální styl a sémantická hodnota) a vedlejší principy (slovotvorba, polysémie, strukturnost a frekvence) ještě aspektu aktivního (produktivního) a pasivního (receptivního) osvojování cizojazyčných ekvivalentů (190, s. 10).

Jako základní dělitko je uváděno i kritérium kvantitativního (frekvence) a kvalitativního (téma, sémantika, syntagmatika, styl atd.) hodnocení cizojazyčného lexika (89, s. 106; 392, s. 223; 104, s. 180—201).

R. P u r m (106, s. 81—82) pro výběr lexika (a obdobně i pro výběr frazeologismů) uvádí toto dělení:

kritéria obecná základní: slovní spojení
téma

doplňková: slovotvorba
polysémie
frekvence
strukturní slova

speciální základní: vyloučení synonym
doplňková: opisnost pojmů

G. S o m m e r (128, s. 48) podává podobný systém kritérií, který však není založen na dichotomii obecnost-speciálnost a základ-doplňek, ale na protikladu priority-sekundárnosti a pozitivnosti-negativnosti těchto kritérií.

1. Lingvistická kritéria

a) Jako didakticky hodnotnější se všeobecně posuzují ty cizojazyčné lexikální jednotky základního slovního fondu, které mají co největší *d e r i v a č n í m o ž n o s t i*, zejména je-li možné od nich tvořit deriváty pomocí produktivních derivačních modelů. Takto lze např. posuzovat ze dvou lingvistických ruských termínů

jazykoznanije – jazykovedenie

jako výhodnější termín druhý (i když méně frekventovaný), poněvadž na rozdíl od prvního lze k němu vytvořit deriváty

jazykoved a jazykovedčeskij.

Lepší derivační možnosti lexikálních jednotek mohou být i příčinou toho, že ruština někdy dává přednost i slovům cizího původu:

lingvist – lingvistika – lingvističeskij.

Úskalí derivace spočívající v nebezpečí vytváření neexistujících slov podle již osvojených derivačních modelů vede metodiky k požadavku, aby si žáci zejména v počáteční etapě výuky osvojovali jen slova, od nichž se deriváty tvoří zcela pravidelně, např.

slušat' – slušatel'

pisat' – pisatel'

vredit' – vreditel' /škodit – škúdce/

učit' – učitel'

nikoli však

begat' – begun /bežet – bežec/

chodit' – pešechod /chodit – chodec/

ných derivačních modelů. Žák by tedy měl mít představu nejen o tom, že

Je patrné, že od slov téhož typu se mohou tvořit deriváty podle odlišmu znalosti derivace umožňují vytvářet mnoho odvozených slov, se kterými se před tím nikdy nesetkal (jde o tzv. aktivní lexikální komplement – 5, s. 17), ale že v této oblasti existuje také mnoho nepravidelností. Proto nutno souhlasit s požadavkem S. V. C e t l i n o v é (373, s. 11), že do minimálních slovníků by měly být zařazeny i deriváty, a to přesto, že žáci již základní derivační modely ovládají.

Táž autorka (373, s. 34) současně požaduje, aby ve slovnících byly uváděny jen ty deriváty, které mají jasně vydělitelné morfémy.

Důraz na morfemickou analýzu slov má zvláštní význam pro receptivní dovednosti (hlavně čtení, do jisté míry i poslech), tj. pro schopnost odhadu významu slov, i když, jak uvidíme dále, i to má svá úskalí.

b) Otázka derivátů v minimálních slovnících je úzce spojena s řazením slovních jednotek podle stejných kořenů nebo základů slov (tzv. hnízda) nebo podle shodných afixů (prefixů, sufixů a tzv. cirkumfixů, tj. derivátů tvořených současně prefixem i sufixem — 258, s. 18). Běžné řazení slov je však tím porušeno, seznamy slov se stávají méně přehlednými a tím i hůře použitelnými. Hnízda slov by se však mohla uvádět jako doplněk školních slovníků.

Dalším problém spočívá v tom, že by se v těchto slovnících měly u slovesa uvádět oba jeho vidy a nezvratnou a zvratnou formu (ponecháváme stranou dosud různě posuzovanou otázku, zda nedokonavý vid a zvratný tvar slovesa lze považovat za deriváty). Je tedy vhodné z hlediska gramatického systému jazyka takto doplňovat slovník a tím porušovat zase frekvenční kritérium? Někteří autoři jsou pro takovou koncepci minimálních slovníků (119, s. 253), jiní tento požadavek omezují pouze na případy, kdy opozice zvratnost-nezvratnost mění význam slovesa.

imet' /mít/ — imet'sja /být, existovat/,

nebo druhý vid je tvořen slovesem s jiným kořenem

brat' — vzjat' /334, s. 7/

V otázce derivátů vyslovil zajímavou myšlenku I. V. Rachmanov (341, s. 226). K hnízdům zařazuje jen slova s „živou“ etymologií. Jsou to slova, jejichž vnitřní forma odpovídá denotátu. Doporučuje proto uvádět

stehen /stát/ — Stadt /město/,

ne však

stellen /stavět, postavit/ — Besteller /zákazník/.

/341, s. 226, 246/

Autor spojuje tuto otázku i s formou a významem afixů a dává přednost uvádění těch derivátů, které v rusko-německém plánu vykazují jistou formálně-sémantickou pravidelnost.

Druhý uvedený příklad dokumentuje ona úskalí odhadu významu slov ze znalosti jejich základů nebo i afixů.

c) U kompozit se setkáváme s obdobnými problémy.

Typologii kompozit v rusko-německém plánu podává N. I. Gezová (233, s. 228). Zakládá ji na stejné, částečně odlišné a zcela odlišné vnitřní formě komponentů kompozit:

stennyje časy /nástěnné hodiny/ — Wanduhr

oborot reči /slovní obrat/ – Redewendung
točka zrenija /stanovisko/ – Standpunkt

I. D. Salistra (349, s. 58) uvádí příklad, kdy žáci sice členy kompozita znají, ale právě jejich znalost je vede k vytvoření nesprávného konečného významu slova. Vyplývá to z toho, že „součet“ významů členů kompozit neurčuje vždy jednoznačně jejich výsledný význam. Tak slovo

Speisezimmer

chápalí ruští žáci chybně jako špižirna místo správného jídelna.

Jindy však z významů komponentů kompozita vyplývá jeho vlastní význam zcela jednoznačně:

Wanduhr, Schreibtisch. /191, s. 38/

Ke kompozitům můžeme zařadit i tzv. apozita a abreviatury, a to ze dvou důvodů: 1) oba tyto typy slovních jednotek jsou velmi aktuální a frekventované a 2) v plánu česko-ruském jsou mezi nimi značné diference. Minimální slovníky s uvedením apozit a abreviatur by byly zvlášť žádoucí pro překladatele nebo pro čtenáře odborné sovětské literatury. V ruštině jsou daleko častější apozita:

Moskva – reka
dom – muzej
car' – puška /veliké, obrovské dělo/

Uvedené příklady naznačují také větší nebo menší obtížnost osvojování takovýchto cizojazyčných lexikálních jednotek. Tím jsou dána i kritéria jejich výběru pro minimální slovníky.

d) Dalším lingvistickým kritériem pro výběr lexikálního minima je schopnost lexikální jednotky vcházet do nejrůznějších slovních spojení — od volných slovních spojení až po spojení frazeologicky vázaná (včetně složených termínů).

Lexikální vázanost dané lexikální jednotky je někdy jednostranně chápána jako její vázanost pouze „zprava“. Ze školní praxe je známo, že např. sloveso „pol'zovat'sja“ (používat čeho) se obvykle uvádí jen s podst. jménem „slovar'“ (pol'zovat' sja slovarěm), ačkoli se nabízejí i jiné možnosti jak zprava (používat příležitosti, elektřiny, stroje), tak i zleva (důsledně používat, umět používat).

L. V. Novikov (327, s. 57) např. pro sloveso „vstretit'sja“ (setkat se) uvádí tyto jeho valence:

vstretit'sja: subjekt /kdo/
objekt /s kým/
místo /kde/
čas /kdy/
cíl /proč/

Při výběru slovních spojení jsou důležité z hlediska interlingvních diferencí jak otázky lexikálně-sémantické, tak i morfologické (např. shodný a neshodný přívlastek) a syntaktické (vazebnost).

Otázka, zda slovní spojení patří do lexikálního minima, je jednoznačně dána v případě, je-li toto minimum určeno pro komunikaci.

Při výběru frazeologismů vychází Je. A. Bystrovová (209, s. 10—15) z několika principů: vedle principu frekvence a zřetele k mateřskému jazyku žáka (toto frazeologické minimum je určeno pro sovětské národnostní školy) dává ještě přednost těm frazeologickým slovním spojením, která vyhovují situačně a tématicky, jejich složky odpovídají normě spisovného jazyka (nikoli tedy např. „bit' bakluši“ — povalovat se, poněvadž slovo „bakluši“ se mimo tento frazeologismus nevyskytuje a nemá žádný význam, ale je vhodné zařadit např. frazeologismus „bit' v cel“ — zasahovat cíl), mají ekvivalent v lexiku, který se nedostal do lexikálního minima (např. frazeologismus „ja ne v svojej tarelke“ — „nejsem ve své kůži“ odpovídá synonymum nefrazeologické povahy „ja ne čuvstvuju sebja chorošo“), nemají jiný ekvivalent (park kul'tury i odtycha) a složky frazeologismu jsou žákům známé („s golovy do nog“ — od hlavy až k patě).

Taž autorka spolu s dalšími (372, s. 6, 190, s. 16) vybírá do frazeologického minima především ty frazeologismy, jejichž lexikální komponenty jsou na sebe co nejvíce vázány a význam frazeologismu lze odhadnout z významů jeho složek. Na druhé straně se však můžeme setkat s opačným názorem (190, s. 16), že jedním z kritérií výběru frazeologismů má být právě možnost jejich doplňování dalšími lexikálními jednotkami, např.

Frage stellen — viele Fragen richtig stellen

Zvláštní význam se přikládá výběru složených termínů, zvláště těch, které se již běžně používají: cepnaja reakcija (řetězová reakce), cholodnaja vojna (studená válka), dognat' i peregnat' (dohnat a předejhnat).

e) Dalším neméně významným kritériem pro stanovení lexikálního minima je požadavek zachovat lexikální systém daného jazyka. Lexikální minimum by vlastně mělo představovat jakousi jeho kompresi. Hlavní úlohu by přitom měly mít lexikologické aspekty této komprese (173, s. 33).

Lze předpokládat, že požadavek zachování jistě úrovně lexikálního systému se dostává ihned tak či onak do rozporu s dalšími kritérii (např. frekvenčním, tématickým atd.).

Klademe si tedy otázky, kolik významů homonym a polysémních slov, kolik synonym a antonym zařadit do minima a dále kolik jich zařadit vzhledem k lexikálnímu systému mateřského jazyka. V. V. Morokovkin (320, s. 93), který pro sestavení lexikálního minima považuje za nejdůležitější kritérium tématicko-situační, právem připomíná skutečnost,

že uplatněním tohoto kritéria se často do minima dostanou lexikální jednotky zcela periferního významu.

Lexikální systém se realizuje i slovo tvornými modely. V tomto směru by bylo vhodné, aby se do minima dostaly ty lexikální jednotky, které jsou schopny tvořit deriváty ve třech hlavních druzích slov, tj. podst. jména, příd. jména a slovesa (např. revoljucija, revoljucionnyj, revoljucionizirovat'). Žák si takto vytváří neobyčejně bohatý potenciální slovník, který přesahuje nejen lexikální minimum, ale i slovní zásobu určenou učebním plánem (114, s. 120).

2. Extralingvistická kritéria

a) K těmto kritériím patří především frekvence.

Nemožnost osvojit si celou slovní zásobu určitého jazyka si přímo vynutila hledat cesty, jak z této slovní zásoby vybrat jen část lexika vhodnou k osvojení.

Otázka výběru slov podle jejich frekvence se zpočátku zdála jednoduchá. Frekvenční soupisy slov získané i na velmi bohatém materiálu však ukázaly, že pro praktickou konverzaci, ale i pro pochopení slyšeného nebo čteného textu jsou nedostačující. Hledaly se příčiny. Statistika jako metoda určování jistého nejefektivnějšího lexikálního minima byla stále více kritizována. V současné době je frekvenční kritérium sice všeobecně přijímáno, avšak pouze jako jedno z hledisek přístupu k slovní zásobě jazyka.

Nedostatky typologie slov podle frekvence lze shrnout takto:

- nejasnosti při určování slovní jednotky; slovo chápané jako komplex grafů je nevyhovující;
- není brán zřetel na frekvenci významů u homonym a polysémních slov;
- ve frekvenčních slovnících se neuvádí frekvence slovních spojení, frazeologismů a složených terminů;
- výběr slov je příliš závislý na excerpovaném materiálu;
- frekvenční slovníky vykazují tematicko-situační nedostatky v tom smyslu, že zejména v tzv. uzavřených řadách chybí některé jejich členy (např. některé dny v týdnu, měsíce apod.); L. Z a s o r i n o v á to vysvětluje tím, že tematicky neutrální slova (označují se také jako pantematická; R. P u r m liší lexikální jednotky s universální a úzkou frekvencí — 337, s. 25—26) mají sice nízkou frekvenci z hlediska různých textů, ale zato vysokou stabilitu frekvence. U tzv. tematických lexikálních jednotek je tomu právě naopak (265, s. 23);
- prověřování frekvenčních minim tím, že se zjišťuje procento pokrytí určitých textů vybraných minimem slov, je omezeno především ve dvou směrech: a) druhem textů vybraných pro tyto prověrky, b) v procentu

nepokrytí textů je neustále skryto nebezpečí, že právě v něm bude slovní jednotka základní, opěrná, bez jejíž znalosti text nelze pochopit; tyto slovní jednotky mají také nejvyšší hodnotu; M. Těšitelová (134, s. 175) vyvodila ze statistického výzkumu slovní zásoby závěr, že závislost plnovýznamového slova na tématice je nepřímou úměrnou frekvenci, tj. čím je slovo méně frekventované, tím více závisí na tomkterém textu; W. M a c k e y (322, s. 37) zjistil, že v případě, pokrývá-li např. 3000 slov 95⁰/₀ všech textů, je nutné dalších 6000 slov k tomu, aby se těchto 95⁰/₀ zvýšilo o pouhé 1⁰/₀; V. S. C e t l i n o v á došla na základě výzkumu slovní zásoby k závěru, že od 1000 slov je frekvenční koeficient v minimálních slovnících tak malý, že určování frekvence již nemá smysl (373, s. 18); R. M i c h é a (314, s. 295) dokumentuje tyto skutečnosti na dvou větech:

Sobaka, ktoruju my videli, prinadležít odnoj dame.
Bul'dog, ktorogo my videli, prinadležít odnoj bakalejščice /prodavačka/.

Máme-li soupis slov, který pokryje 97,5⁰/₀ textu, pokryjeme jím celou první větu, avšak jakmile v ní nahradíme jen dvě slova slovy konkrétnějšími, týž soupis slov již pokryje jen 80 ⁰/₀ textu;

- není stále jasno, kolik slovních jednotek by mělo tvořit lexikální minimum;
- slova, která nepochybně každý bude považovat za důležitá a nezbytná, se překvapivě do frekvenčního minima nedostávají;
- autory frekvenčních slovníků zajímají především plnovýznamová slova, zatímco výběr slov podle frekvence ukázal, že nejvyšší frekvenci mají gramatická slova (spojky, předložky atd.).

Z uvedených důvodů se začíná uvažovat také o sestavování frekvenčních slovních spojení a frazeologismů. U hononym a polysémních slov se již také uvádí frekvence tohokterého jejich významu, tj. za lexikální jednotku se již nepovažuje komplex grafémů, ale slovo-pojem (349, s. 53).

Tzv. gramatická slova se považují za právoplatou složku těchto slovníků. Přiřazují se k nim i slova původně nominativní povahy, která však již zcela nebo částečně tuto funkci ztratila. V. D. A r a k i n a kol. (191, s. 28) řadí k takovým slovům např.

německé	Sache,
anglické	thing,
a francouzské	chose.

O. M. A r k a d ě j e v o v á jde v minimalizaci ještě dále. Zjišťuje v lexikálním minimum také minimum morfologické (např. frekvence pádů); nepřímé pády posuzuje z hlediska jejich frekvence v komunikativně významných syntaktických vazbách. Obě sledované oblasti dále diferencuje podle neutrálního a vědeckého stylu (192).

Diference slov podle jejich žánrového užití — texty novinové, drama-

tické, vědecké, publicistické a umělecké — najdeme v nejnověji vydané sovětské publikaci „Častotnyj slovar' russkogo jazyka“ (185).

b) Frekvenční princip se nejčastěji doplňuje tzv. principem tématicko-situacním. Nejprve se určí příslušná komunikativní situace (v rámci tématu), kterou by si měl žák osvojit, a teprve v rámci ní se vybírají slova, slovní spojení, případně frazeologismy podle frekvenčního principu.

Autoři českého frekvenčního slovníku J. Jelínek, J. V. Bečka a M. Těšitelová (61, s. 29) poukazují na to, že pořadí slov ve frekvenčním slovníku ještě neurčuje plně jeho frekvenční hodnotu. Jestliže např. slovo „skromný“ a „únětický“ má ve slovníku stejný frekvenční koeficient, je přesto hodnota „skromný“ vyšší pro vyšší obecnost této lexikální jednotky. Podobně má-li slovo „stavba“ frekvenční koeficient 208 a slovo „motor“ 632, není druhé slovo frekventovanější, spíše naopak, poněvadž slovo „motor“ má doplňující údaj „odborná literatura“.

Hodnotíme tedy lexikální jednotky nejen podle jejich frekvence, ale také podle jejich textové distribuce nebo také podle jejich sémantické hodnoty, tj. z hlediska jejich výskytu v různých textových pramenech a z hlediska možnosti jejich využití v různých komunikativních situacích (61, s. 30). Můžeme tedy hovořit o lexikálních jednotkách pantématických, polytématických a monotématických, a to jak v oblasti témat běžného života, tak i v rámci určité specializace (109, s. 28).

P. N. Děnisov (242, s. 13—14) uvádí soupis takovýchto polytématických slov. Nazývá je slovy-determinanty (slova-opredeliteli) — např. sloveso „stat“ (začít) určuje, determinuje další slovesa (on stal bežat'), příd. jméno „bol'šoj“ zase určuje jeho vazbu s podst. jmény atd.

Francouzští autoři G. Gougenheim, M. Michéa, P. Rivenc a A. Sauvageot (42, s. 148—149, 157—162), kteří sestavili frekvenční slovník na základě řečových situací, nazývají tyto slova disponibilními. Při sestavování minimálních slovníků spojují frekvenci právě s tímto kritériem disponibilnosti. Toto kritérium spočívá v tom, že k dané mikrosituaci nebo mikrotématu se vybírají nejen nejfrekventovanější slova, ale i ty lexikální jednotky, jimiž by měl mluvčí disponovat „pro každý případ“. Tvrdí, že tento přístup lépe odpovídá pedagogickým a psychologickým zákonitostem jazykového chování. P. M. Aleksejev (189, s. 18) z týchž důvodů žádá, aby se lexikální materiál nevybíral z jakýchkoli komunikativních situací, ale ze situací typových.

Výše uvedení francouzští metodikové řešili otázku určení disponibilních slov tak, že řadě probantů dali úkol, aby k daným mikrotématům nebo situacím napsali dvacet slov. Nejčastěji uvedená slova se potom stala jednou ze součástí lexikálního minima (367, s. 22; 240, s. 304).

V. V. Morkovkin a N. A. Dorogonovová posuzují kritérium disponibilnosti jako příliš subjektivní; uznávají je sice, avšak považují

za nutné, aby bylo doplněno kritériem objektivním, tj. frekvenčním (321, s. 60).

Frekvence témat, situací a slov se mění geograficky i sociálně (např. téma počasí v Evropě a Africe, téma město-vesnice v různě vyspělých státech), ale i jinak. W. Mackey uvádí, že kravatu jako součást oděvu uvedlo 181 chlapců, ale jen 73 děvčat (322, s. 50).

Větší hodnotu pro jazykovou komunikaci mají také základní významy slov než významy přenesené, konkrétní jejich významy než významy abstraktní, spíše kořenná slova než deriváty (191, s. 7).

c) Bylo již řečeno, že možnosti minimalizace jazyka vyplývají z jednoho z jeho charakteristických rysů — z nadbytečnosti, redundance. Užívá se i termínu komprese, redukce, recipovatelný komplement jazyka, což znamená, že v lexikálním minimu nemusí být ta slova, která poznáme v (receptivním plánu) na základě již osvojených slov minima a že také odhadneme význam slov podobných mateřskému jazyku (5, s. 18).

Tato nadbytečnost má povahu kvalitativní i kvantitativní. Např. na úrovni fonetiky je možné vyslovovat jednotlivé hlásky kvalitativně různé a přece se nestáváme nesrozumitelnými, zachováváme-li ovšem fonémy jakotakové. Naproti tomu zase právě fonetika představuje jazykovou úroveň (stejně grafika pro písemný projev), kde je nutno zvládnout všechny fonémy.

Postupujeme-li k dalším jazykovým úrovním — k morfologii, syntaxi a lexiku —, vidíme, že jejich redundantnost se zvyšuje kvantitativně, avšak snižuje kvalitativně. Např. u slovní zásoby je nezbytné zapamatovat si slovo v jeho správném znění (jinak vzniká značné nebezpečí nepochopení nebo chápání slova v jiném významu), zatím co kvantitativně vystačíme s poměrně malou slovní zásobou.

Redundantnost jazyka má řadu příčin. Z nich uvedeme např. značnou lexikálně-gramatickou synonymičnost jazyka (Ch. C. Fries užívá v oblasti lexika termínu „substituční slova“ — 40, s. 44—45), možnost odhadu podle kontextu a reálné situace, velké možnosti opisu (R. Purm jako jedno z kritérií pro výběr lexikálního minima určuje „kritérij nevozmožnosti perifrazování ili desinonimizaci“ — 337, s. 26), využití ekonomičnosti, názornosti při komunikaci, jazykové postoje jejich účastníků (rodilý mluvčí pomáhá cizinci vyjadřovat se o určitých věcech, mluví pomaleji, zřetelněji a stylově pokud možno neutrálně) atd. To vše se pochopitelně mění podle charakteru jazyka, druhu komunikace (hovor, dopisování) a osobních vlastností jejich účastníků (schopnosti využít zmíněné jazykové synonymity, ekonomičnosti, grimas apod.). (305, s. 17)

Redundantnost jazyka většinou nepřichází v úvahu v jeho receptivním plánu, poněvadž čteme-li nebo posloucháme rodilého mluvčího (nepočítáme-li s jeho jazykovými postoji), vnímáme jeho neredukovaný projev.

V receptivním plánu může jít u cizince o nadbytečnost pouze v tom smyslu, že kontext, situace vytvářejí jisté podmínky k tomu, že nemusíme rozumět všem složkám výpovědi.

Např. pro vyjádření „blízkosti“ slyšíme v receptivním plánu výrazy

okolo čego
nedaleko ot čego
poblizosti ot čego
rjadom s čem

zatímco v produktivním plánu plně vystačíme s nejobecnějším výrazem „okolo“ výhodným v tomto případě pro Čecha i pro jeho podobné znění s českým ekvivalentem (nejde však o shodu v sémantice).

První pokus o využití této nadbytečnosti jazyka spojené se sestavením minimálního slovníku „mezinárodní angličtiny o 850 slovech“ vzešel z pera C. K. O g d e n a (o tom viz O. V o č a d l o — 151). Jedním z hlavních kritérií postupného vylučování slov z anglického lexika je tzv. panoptikální technika, tj. slovo se vylučuje z určitého lexikálního minima v případě, je-li modifikací jiných slov v minimu již obsažených. Tyto modifikace se týkají času, počtu, rozměru atd. Konkrétní pojmy jsou nahrazovány pojmy obecnějšími:

„štěně“ je modifikací (časovou) slova „pes“ (mladý pes)
„armáda“ je modifikací (početní) slova „voják“ (mnoho vojáků)
„bouře“ je modifikací (rozměru, zde síly) slova „vítr“ (silný vítr) (322, s. 53)
„stoupat, sestupovat“ je modifikací slova „jít“ (jít nahoru, dolů)
„kos, vrabec, orel“ jsou modifikací slova „pták“
„kupovat“ je modifikací slovního spojení „brát peníze“
„manžel“ je modifikací slovního spojení „ženatý muž“ (270, s. 106)

Je pravda, že naše vyjadřování se za těchto podmínek stává zdánlivě příliš komplikovaným, avšak význam Ogdenovy koncepce není ani tak v osvojení 850 slovních jednotek, ale především ve využití prostředků k lexikální nebo obecněji řečeno jazykové ekonomii. I toto zefektivnění má ovšem svou míru. Sotva by je někdo přijal v té formě, jak to na jednom příkladě uvádí Z. I. I j e v l e v o v á (270, s. 108):

Větu „žák vchází do třídy“ by bylo nutno v „obecnější rovině“ vyjádřit takto:

Mladý muž, který se učí na střední škole, jde dovnitř místnosti, která slouží vyučování.

d) Jak jsme již uvedli dříve, tématicko-situační princip výběru lexikálního minima je závislý nejen na výběru excerpovaného materiálu, ale také na geografickém a sociálním prostředí té země, kde žijí nositelé daného jazyka. Tato okolnost přivádí některé autory k požadavku, aby dalším kritériem pro výběr lexikálního minima byly tzv. reálie nebo lépe *lingvoreálie*. Kdo si chce osvojit jazyk, musí si osvojit i jisté minimum nejzákladnějších a nejfrekventovanějších názvů reálií, které

jsou pro nás buď zcela neznámé, nebo sice známé názvem, ale odlišné sémanticky.

V ruštině k prvním patří např. „boršč, ruskaja trojka, fortočka (ventilační okénko), k druhým např. ruské „stancija“. Tohoto slova lze užít jen tehdy, mluvíme-li o metru, zatímco stanice tramvaje a autobusu se označují jako „ostanovka“. Poschodí se v ruštině určují podle podlaží, takže „tretij etaž“ nutno chápat jako 2. poschodí. České „restauraci“ odpovídá ekvivalent „restoran“, ale na rozdíl od nás je to převážně podnik 1. třídy.

K lingvorealím mají blízko i tzv. lingválie. Jsou to jednak velmi často užívaná slovní spojení frazeologické povahy, např.

ni za čto – za nic na světě, za žádnou cenu
čto ty! – co tě to napadá!
vo čto by to ni stalo – za žádnou cenu

nebo slova, jejichž časté užívání vzbudí u cizince ihned poozrnost. Rusové např. velmi často užívají tvaru „jest“ (být, existovat, mít, také ve významu „provedu“) a reduplikované užití „čut' — čut'“ (trošku, malinko, o kousek, o něco, nepatrně).

K této tématice existuje dnes již velmi bohatá literatura (viz bibliografie v publikacích: 216, 250, 251).

3. Didaktická kritéria.

Sestavování minimálních slovníků jsme doposud posuzovali podle kritérií lingvistických a extralingvistických. Druhý název je čistě pracovní. Zvolili jsme jej proto, abychom do něho mohli zahrnout kritéria, která jsou svou podstatou tak rozdílná, že je obtížné najít pro ně nějaký jiný obecný název.

Do extralingvistických kritérií bychom mohli stejně dobře zařadit i kritéria didaktická. Přesto je zde vydělujeme, abychom jejich význam formálně i obsahově podtrhli.

Ostatně všechna kritéria uvedená v této kapitole mají didaktický význam, poněvadž bezprostředně slouží pedagogickému procesu.

a) Jako první z těchto kritérií uvedeme cíle výuky a její objekt — ž á k a.

Cílem výuky může být osvojení jazyka v receptivním, reproduktivním a produktivním plánu. První z nich předpokládá pouze porozumění slyšenému a čtenému projevu, druhý má již aktivní povahu v tom smyslu, že se žák v jazyce aktivně vyjadřuje, avšak jen ve formě opakování již probrané jazykové látky, a konečně produktivní plán osvojení jazyka již vyžaduje schopnost uplatnit jej tvůrčím způsobem ať již ve školním nebo mimoškolním prostředí (106, s. 88).

R. P u r m klade rozlišování receptivního a produktivního osvojování

lexika v minimálních slovnících i jako požadavek metodologický. Předběžný výběr lexikálních jednotek postupně zužuje. Vybírá lexikální jednotky nezbytné pro poslech, z nich potom vyděluje slova pro hovor, dále pro psaní apod.

Kritérii pro minimální slovníky může být také věk žáků (89, s. 105), profese jeho uživatelů (191, s. 29; 287, s. 72) a pokročilost v osvojení jazyka (98, s. 92).

V prvním případě jde zejména o zřetel k výběru lexika z hlediska jeho abstraktnosti, složitosti (deriváty, kompozita) a tematiky (pro nejmladší žáky hlavně témata jim nejbližší).

Pro odborníky je důležité vybírat termíny obecněvědní i úzce specializované, případně volit nejefektivnější podíl obecných termínů pro daný obor a termínů úzce specializovaných.

Slovníky-minima sestavované pro uživatele různého věku nebo pokročilosti se také budou řídit hlediskem míry zastoupení úzce specializované terminologie, mírou zastoupení abstraktních slov, derivátů, kompozit, frazeologismů apod.

b) Dalším didaktickým kritériem pro výběr lexika do minimálních slovníků je důsledné dodržování plánu výchozí (mateřský) a cílový (cizí) jazyk (282, s. 56; 5, s. 11).

Nejde jen o otázky podobnosti slovních jednotek dvou jazyků, ale i o rozdíly v jejich vnitřní formě, rodech, videch, rozdíly v rekcí, v jiných syntaktických strukturách slovních spojení, v jiných derivačních modelech atd.

Přitom je nutno si uvědomit, že větší či menší podobnost lexikálních jednotek není vždy otázkou lehčích a obtížnějších slov. Je známo, že značně podobná slova ve dvou jazycích jsou srozumitelná v receptivním plánu, zatímco v plánu produktivním jsou dokonce někdy obtížnější k zapamatování než slova odlišná.

Do jisté míry může být při minimalizaci slovní zásoby cílového jazyka uplatněno i intralingvní kritérium, tj. výběr slov z hlediska jejich formální podobnosti (vybírat např. spíše stejnokořenné lexikální jednotky) nebo sémantické příbuznosti (vyhýbat se slovům, která lze vyjádřit opisem na základě již osvojených slov z minima) v rámci druhého jazyka.

c) Požadavek zachování systému jazyka při výběru slov do minimálních slovníků je zde chápán poněkud jinak, než jak jsme o tom psali dříve (bod 1e této kapitoly).

Požaduje se, aby lexikální minimum bylo sestaveno z lexikálních jednotek, které by v komplexu obsáhly celý fonetický, grafický a slovnědruhový systém druhého jazyka. Důraz se klade zejména na systém posledně jmenovaný.

K. Bajor (14, s. 74) jde ještě dále, když žádá, aby v minimu byl za-

stoupen nejen slovnědruhový systém jazyka, ale aby slovní zásoba byla vybrána tak, že by si žák mohl skrze ni osvojit i určitý minimální systém gramatiky.

Požadavek, aby lexikální minimum obsahovalo všechny hlásky a písmena určitého jazyka (neméně důležité je však i jejich vzájemný vztah, který je nutno brát také v úvahu, mluvíme-li o fonetickém a grafickém systému jazyka z hlediska lingvodidaktiky), je relevantní především pro počáteční výuku jazyka, zatímco u pokročilých žáků se jejich osvojení již víceméně předpokládá.

d) Všechna výše uvedená kritéria jsou zahrnuta v dalším didaktickém aspektu výběru lexika — v aspektu jeho *o b t í ž n o s t i*.

Daná lexikální jednotka může být obtížná pro začátečníka, ne však pro pokročilého, je obtížná při jejím používání v řeči, avšak snadná pro zapamatování, snadno jí sice rozumíme, máme však potíže při zapamatování jejího ohýbání, je obtížná kvůli své abstraktnosti pro určitý věk žáka, někdy je obtížné osvojit si všechny prvky lexikálního mikrosystému (např. celou synonymickou řadu), jindy je to snadné a dokonce žádoucí (např. antonyma), vypořádáme se celkem bez obtíží např. s jistým minimálním morfologickým systémem, zatímco výjimky z něho jsou přímo nezvládnutelné (snadno lze pochopit i opačný případ, kdy známe dobře výjimku, ale chybujeme v paradigmatu, ať již jako důsledek chybných postupů metodických nebo jako důsledek psychologické zákonitosti, že mimořádné, výjimečné vzbuzuje silněji naši pozornost a mnémický proces se tím zintenzivňuje) atd.

Uvedeme několik autorů, kteří obtížnost lexikálních jednotek kladou jako jedno z kritérií jejich výběru. Z. M. Cvetkovová, D. S. Ivenskaja a B. Kondorf (372, s. 7) zdůrazňují při výběru slov kritérium paradigmatickosti (obrazcovost') jako protiklad k výjimce. Chápou je nejen v rámci morfologické paradigmaticky, ale i paradigmaticky derivační a frazeologické. S. Bondar' (205, s. 4) žádá, aby se neuváděla synonyma pro jejich obtížnou sémantickou diferenciaci. V. V. Morkovkin a I. A. Dorogonovová (321, s. 61) doporučují uvádět zejména u začátečníků hononyma a polysémní slova jen v jednom významu. I. V. Rachmanov (341, s. 245) jako snadnější hodnotí slova krátká a dále kontrastní, a to nejen významem (antonyma), ale i formou (nemá se uvádět např. současně „schön“ a „schon“).

e) Řada autorů uvádí při sestavování cizojazyčných lexikálních minim nejen kritéria kladná, ale i záporná, tj. ta kritéria, která určují, co do minimálních slovníků nemá být zařazeno. Uvádějí se především ta kritéria, která implicitně nevyplývají z kritérií kladných a přinášejí tedy nová hodnotící hlediska.

Např. kritérium *h n í z d o v o s t i* někteří metodikové uznávají, jiní ne. Proti jsou ti, kteří chápou lexikální minimum spíše jako pomůcku receptivního charakteru a předpokládají, že uvádění hnízd slov je zby-

tečné, poněvadž se snadno v jakémkoli textu poznají. Rozhodování o použití kritéria hnízdivosti je zde závislé na kritériu perceptivního nebo produktivního osvojení jazyka, je tedy určováno jedním z didaktických cílů.

Jednoznačně záporným kritériem je *redundantnost* jazyka a z ní vyplývající možnosti redukce jazyka na všech jeho úrovních. Ukázalo se však, že vyjadřování je v redukovaném jazyce často příliš složité.

Většina metodiků se shoduje v tom, že do slovníků-minim by neměly být zařazovány číslovky, citoslovce, zkratky, vlastní jména a dialektismy. Není dosud jednoty v tom, zda uvádět tzv. gramatická slova (předložky, spojky, zájmena). Odmitání kompozit a derivátů je zdůvodněno tím, že jsou v textu dešifrovatelné, zná-li žák jejich základy. Do minima tedy nepatří např.

nebol'soj, posidet', bratiška (bratříček, bráška),

obsahuje-li minimum již lexikální jednotky

bol'soj, sidet', brat.

Na druhé straně je však nutno uvádět deriváty tam, kde se zcela mění jejich význam, např.

igrat' (hrát) – rozygryš (soutěž)

vesti (vést) – podvesti (dovést, přivést)

Druhý příklad uvádíme úmyslně z toho důvodu, že v intralingvním plánu je zdánlivě zbytečné uvádět „podvesti“, ale jiná situace vzniká v plánu česko-ruském, a to pro nebezpečí pochopení tohoto slova ve významu „podvést“.

Z lexikálních minim se také vylučují *internacionalismy* pro jejich obecnou srozumitelnost.

Byl vysloven názor, že do minim také nepatří lexikální jednotky tzv. uzavřených lexikálních řad, zejména nejsou-li příliš bohaté (názvy dní, měsíců apod.). Z minim se rovněž vylučují přísloví, pořekadla a frazeologismy, z nich potom především ty, které obsahují nespisovná slova, mají emocionální příznak a dají se nahradit synonymy nefrazeologické povahy (190, s. 16; 373, s. 40).

Do minimálních slovníků se dále nemají zařazovat ty lexikální jednotky, které jsou shodné nebo podobné mateřskému jazyku jejich uživatelů. S tímto negativním kritériem je však nutno zacházet nenejvýš obezřetně, poněvadž je známo, že zejména v příbuzných jazycích jen velmi zřídka dochází ke shodě nebo podobnosti ekvivalentů ve formě a současně i v sémantice (264, s. 125—126)

Stejně opatrně nutno posuzovat dosud neuvedené kritérium názornosti. Chápeme je v tomto případě tak, že z minima lze vyloučit slova nominativní povahy, která můžeme snadno znázornit, ukázat. Ome-

zenost tohoto kritéria je zřetelná: jistě není třeba znát názvy prstů, části obličeje atd., do jisté míry by to mohlo platit např. i u oděvu, ve třídě o věcech žákům neblížeších, ale další možnosti jsou již omezeny. Nelze přece čekat na to, že např. o bříze, potoku budu mluvit až tehdy, budu-li je moci ukázat. Jejich nakreslení nebo ukázání na obrázku je při komunikaci nejen časově náročné, ale z hlediska jazykové etikety většinou neúnosné.

Z minim se vylučují také gramatické formy slov. Z hlediska lingvodidaktiky by slovoformy měly smysl jen pro nejmladší žáky v počátečním stadiu výuky.